

صادرات خرمای خوزستان به کشورهای حاشیه خلیج فارس در دوره بنی کعب

ناصر بوعدار^۱

علی بحرانی پور^۲

جاسم بوعدار^۳

سید صادق موسوی بصیر^۴

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۱۱/۰۳

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۰۲/۲۰

چکیده

خوزستان و همچنین صادرات خرمای خوزستان به کشورهای حاشیه خلیج فارس در دوره بنی کعب می‌پردازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که با توجه به نفوذی که بنی کعب در حوضه خلیج فارس داشت، دامنه صادرات خرمای خوزستان در دوره شیخ مزعل و شیخ خزعل به کشورهای حاشیه خلیج فارس از طریق بندر خرمشهر توسعه پیدا کرده بود.

کلیدواژه

خوزستان؛ بنی کعب؛ نخل پروری؛ خلیج فارس؛ صادرات خرما.

مقدمه

از دیرباز، با توجه به وضعیت خاک سرزمین خوزستان، نخل پروری و صادرات خرما، نقش اساسی در اقتصاد ساکنان این منطقه ایفا می‌کرد. وجود زمین‌های حاصلخیز کشاورزی و رودخانه‌های همچون کارون، قرن‌هاست منطقه خوزستان را برای کشاورزی و تجارت بین‌المللی حائز اهمیت کرده است. از این رو، یکی از عشایر مهم و تأثیرگذار که در عرصه

خوزستان از جمله مهم‌ترین نقاطی است که از دیرباز به نخل پروری و صادرات خرما، معروف بوده است. طایفه بنی کعب یکی از عشایر مهم ساکن خوزستان‌اند که به نخل پروری همت داشتند. بنی کعب که از طوایف مشهور و در حکم یک حکومت محلی بود، ابتدا در شهر قبان می‌زیستند که به «چعب» نیز خوانده می‌شد. زمانی که بنی کعب از قبان به سوی شادگان، آبادان و خرمشهر در عهد شیخ سلمان بن سلطان (۱۱۶۰ هـ.ق / ۱۷۴۷ م) مهاجرت کردند، بخش عمده‌ای از درآمد خویش را از طریق نخل پروری در زمین‌های حاصلخیز خوزستان به دست می‌آوردند. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی تاریخی‌ای از پیدایش فرهنگ و اقتصاد مربوط به نخل خرما، جایگاه نخل پروری در خوزستان و شهرهای مهم خرماخیز در

۱. کارشناسی ارشد تاریخ مطالعات خلیج فارس دانشگاه شهید چمران اهواز (نویسنده مسئول)
nboazar369@gmail.com

۲. دانشیار تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز.

bahranipour@hotmail.com

۳. کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه آیت‌الله‌العظمی بروجردی لرستان (ره)
J.boazar 70@gmail.com

۴. کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه شهید چمران اهواز.
seyedsadegh9797@gmail.com

با جنوب عربستان، اتیوپی، هندوستان و سیلان روابط تجاری برقرار می‌کردند و کالاهایی همچون نیشکر، خرما، انگور و میوه‌های خشک را از خوزستان صادر می‌کردند (گراتنوسکی، ۱۳۵۹: ۱۷۲). درباره خاستگاه درخت خرما، اختلاف نظر وجود دارد؛ بعضی آن را به اطراف خلیج فارس (مظفریان، ۱۳۸۳: ۴۸۵) و بعضی نیز به بابل در عراق، عربستان، آفریقای شمالی یا بلوچستان ربط می‌دهند و برخی نیز معتقدند که از بین‌النهرین در عراق وارد ایران شده است (ثابتی، ۱۳۵۵: ۳۲۵). ایلامی‌های باستان بر روی «مهر امضا» شکل نخل می‌کشیدند؛ بدین مفهوم که این امر نشانه‌ای بر قداست نخل خرما و حرمت آن مهر و نشانه آشتی خواهی بوده است (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۱۹۷). گرنفون از قول سقراط نقل کرده است که در عصر هخامنشیان، باغ‌هایی در ایران وجود داشته که آنها را باغ‌های بهشتی می‌نامیدند که از میوه‌های مهم آن زمان ایران، می‌توان انگور، خرما و انجیر را نام برد. نام هیروگلیفی خرما به معنای شیرین بوده است (بکر، ۱۴۲۲ هـ.ق: ۱۱). نخل در طول دوره‌های مختلف تاریخ، به‌عنوان یک گیاه مقدس و میوه آن، یک غذای ارزشمند و همواره مورد توجه انسان بوده است. نقل شده که اهالی بابل از محصول خرما، غذاهای اصلی و شراب و عسل به دست می‌آوردند به نحوی که در سراسر باغ‌های آنها خرما وجود داشت و غالب درختان نیز بارور بودند (هردوت، ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۶۹). در زمان ساسانیان نیز، نخل خرما در نواحی جنوبی ایران فراوان بوده و موسی بن عیسی کسروی^۱ در شرح تشریفات جشن نوروز، از نخل خرما یاد کرده است (هاشم‌پور، ۱۳۷۸: ۹). اوالی‌ها یا بحرینی‌ها، در دوران قبل از اسلام، نخل را به‌عنوان نماد مقدس مورد استفاده قرار می‌دادند، آشوری‌ها از میوه آن به‌عنوان نقل و شیرینی در مجالس عروسی استفاده می‌کردند و هندی‌ها، شرط وجود برکت را در خاندان داماد و عروس، همین درخت می‌دانند. اعراب، خرما را تنها ماده تغذیه به عموم و نخل را شجره‌الحیاه دانسته و ریشه آن را از آدمی می‌دانند. در ایران نیز، ساکنان جنوب کشور و بخصوص اهالی بلوچستان، نخل

۱. کسروی از ایرانیان قرن سوم هـ.ق. و از مترجمان خدای‌نامه‌ها به زبان عربی بوده است.

کشاورزی به‌ویژه نخل‌پروری و تجارت خرما در خوزستان همت داشت طائفه بنی‌کعب بود. نخل‌پروری و صادرات خرماي خوزستان در دوره بنی‌کعب تجارت پرسودی را برای شیوخ آن مانند شیخ سلمان، شیخ مزعل و شیخ خزعل فراهم کرده بود. پژوهش حاضر به بررسی تاریخچه‌ای از پیدایش فرهنگ و اقتصاد مربوط به نخل خرما، جایگاه تاریخی نخل‌پروری در خوزستان و شهرهای مهم خرماخیز در خوزستان - با مراجعه به منابع و اطلاعات محدود موجود در این زمینه - خواهد پرداخت. از این‌رو، پرسش پژوهش حاضر آن است که بنی‌کعب چه نقشی در صادرات خرماي خوزستان به کشورهای حاشیه خلیج فارس داشته است؟ در خصوص پیشینه پژوهش از منابع و تحقیقات مربوط به این دوره می‌توان به کتاب «تاریخ خوزستان» نوشته مصطفی انصاری (۱۳۷۷)، کتاب «خرماستان ایران» اثر عباس انجم روز (۱۳۷۳) و کتاب «تاریخ جغرافیایی خوزستان» از موسی سیادت (۱۳۷۴) اشاره کرد که در این پژوهش مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. پژوهش مستقلی در این خصوص در تحقیقات و پژوهش‌های داخلی و خارجی صورت نگرفته و اطلاعات مربوط به این موضوع در منابع این دوره بسیار محدود و اندک است. این مقاله تلاش دارد تا با جمع‌آوری منابع و اطلاعات محدود موجود در این زمینه، پژوهشی کامل و جامع را به انجام رساند.

تاریخچه فرهنگی و اقتصادی کشت نخل خرما در ایران

شواهد باستان‌شناسی گویای آن است که کشت نخل در ایران از شش هزار سال پیش در نزدیکی شوش قدیم، در زمان تمدن ایلامی‌ها وجود داشته و خرماي آن نیز مشهور بوده است (هاشم‌پور، ۱۳۷۸: ۹). از لحاظ اقتصادی، بین‌النهرین یکی از پیشرفته‌ترین استان‌های دولت ساسانی بود. بازرگانی ترانزیتی در ایران اهمیت ویژه‌ای کسب کرده بود. کالاهایی که به‌عنوان ترانزیت از راه ایران حمل می‌شدند شامل ابریشم از چین؛ عاج و چوب از هندوستان؛ عطر و اسانس از یمن و پارچه‌های مصری بود. بازرگانان شهرهای ایران از طریق بندرهای خلیج فارس

در عهد شیخ برکات بن عثمان بن سلطان (۱۱۹۷ ه.ق / ۱۷۸۳ م.)، زمین‌های کشاورزی به نخل پروری و برنج اختصاص داده شده بود که بیشتر مالیات و خراج را از این منطقه عاید خود می‌کرد (کروسینسکی، ۱۳۶۹: ۳۲۰). همچنین، شهر شادگان مدیون بنیان‌گذار خاندان چعب (شیخ سلمان) بود که محصول خرماي آن شهرت بسیاری داشت و به کشورهای حاشیه خلیج فارس صادر می‌شد (همان: ۳۲۴). در عهد شیخ مزعل و شیخ خزعل هم تجارت محصولات کشاورزی و به‌ویژه محصول خرما در خوزستان با کشورهای حاشیه خلیج فارس انجام می‌گرفت.

در گزارشی مربوط به سال ۱۳۴۱ درباره میزان املاک شیخ خزعل چنین آمده است (گزارش نمره ۷۲۱): «شیخ خزعل، املاک زیادی از نخلستان‌ها و مستغلات بصره داشت که به سر ویلسن واگذار کرده و او را وکیل و ناظر بر املاک خود ساخته بود» (قیم، ۱۳۹۲: ۳۷) از این‌رو، طبیعی بود، بزرگ‌ترین نخلستان‌های خرما در دهه ۱۸۸۰ م. به مساحت ۲۶ کیلومتر مربع در دو سوی کرانه رود کارون در محمره (خرمشهر) پدید آید (میرعمادی، ۱۳۵۰: ۲۵-۲۷) و این‌ها غیر از نخلستان‌ها و مستغلات زیادی است که از پدر و برادرش مزعل خان در خاک عراق عثمانی به ارث رسیده است (همان: ۳۷). نجم‌الملک هم در سفرنامه خود، در بازدیدش از شهرهای خوزستان چنین می‌گوید: «هر نقطه از خوزستان را که منظور آوریم، همین حالت را دارد» (نجم‌الملک، ۱۳۴۱: ۴۰). که مقصود وی این بوده که همه جای خوزستان، استعداد کاربری زمین‌های کشاورزی و توسعه محصولات زراعی را دارد (همان: ۴۰).

شهرهای مهم نخل پروری در دوره بنی‌کعب

۱. شهر خرمشهر و حوضه کارون - اروندرود

در خرمشهر، محصولات عمده‌ای چون خرما، گندم، جو، برنج و یونجه کاشت می‌شد ولی محصول اصلی خرما بود که دلیل مرغوبیت خرماي آن علاوه بر مساعد بودن شرایط منطقه برای کشاورزی، وجود کانال‌ها و شبکه وسیع

را شجره وفاداری می‌دانند. مردم شمال خلیج فارس، لارستان و قوم بلوچ، نخل را گرامی داشته و مایه خیروبرکت در نظر داشتند (انجم‌روز، ۱۳۷۷: ۲۱). کاشت این درخت در نواحی غربی و جنوبی ایران، از جمله در خوزستان و شهرهای حاشیه خلیج فارس، به ۳۰۰ سال قبل از میلاد برمی‌گردد که مهم‌ترین منبع تغذیه مردم این مناطق بوده است (میرعمادی، ۱۳۵۰: ۴). بررسی اسناد تاریخی حاکی از آن است که صادرات خرما در حوضه جغرافیایی کارون و اروندرود از جمله مهم‌ترین اقلام صادراتی محسوب می‌شده است. بدین ترتیب تجارت این محصول از طریق راه دریایی خلیج فارس رونق یافت و اقتصاد خوزستان را توسعه داد. این موقعیت تجاری و اقتصادی در دوره شیخ خزعل و در خرمشهر مثال‌زدنی است.

جایگاه تاریخی نخل پروری در خوزستان

بررسی اسناد تاریخی نشان می‌دهد که در خوزستان محصول عمده غیر از گندم و جو، خرما بوده که ساکنین آن جایگاه خاصی برای ایجاد نخلستان‌ها و نخل پروری قائل بودند. کار نخل پروری به دلیل وجود مراحل مختلف کشت و برداشت از عهده یک نفر بر نمی‌آمد؛ چرا که نخل پروری را نمی‌توان همچون کشت گندم بدون محاسبه شرایط رها کرد. از این‌رو عمل نخل پروری، به دلیل بازه زمانی طولانی آن، تا اندازه‌ای به ثبات سیاسی و مالکیت شخصی نیاز دارد (میرعمادی، ۱۳۵۰: ۲۵-۲۷). در خوزستان، به دلیل استعداد مطلوبی که زمین‌های گسترده این سرزمین برای کشت محصولات متنوع کشاورزی داشت، اقسام مختلف محصولات زراعت می‌شد. هم‌چنان‌که به دلیل مناسب بودن آب‌وهوا برای کشت محصول خرما، صنایع دستی و آداب‌ورسوم خاصی در بین اهالی خوزستان پایه‌گذاری شده است. در عهد بنی‌کعب هم به دلیل توجهی که شیوخ بنی‌کعب به امر آبادانی و کشت محصولات کشاورزی و تجارت با کشورهای دیگر داشتند، هم‌چنین مجاورت با نهرهای حوضه اروندرود و کارون که جهت آبیاری محصولات آنها ضروری به نظر می‌رسید، محصولات پربراری به ثمر می‌نشست.

شمال آن به شهر اهواز متصل می‌شدند (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۲۴۶؛ اقتداری، ۱۳۵۹، ج ۳: ۶۹۲). همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، رودخانه اروندرود که منطقه ساحلی این شهرها را شامل می‌شد، هم چون دیگر رودخانه‌های ایران، در دو طرف آن نهرهای متعددی وجود داشت (میریان، ۱۳۵۲: ۴۷). ارتفاع ساحلی زمین از سطح دریا سه یا چهار ذرع بیشتر نبود که از رودخانه اروندرود و نهر کارون سیراب می‌شد؛ به این نحو که نخلستان‌ها و باغ‌هایی که در امتداد نهر کارون واقع شده‌اند، در شبانه‌روز دو مرتبه توسط مد آب کارون مشروب می‌شدند که می‌توان آن را باغ طبیعی خوزستان نامید (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۲۴۶؛ اقتداری، ۱۳۵۹، ج ۳: ۶۹۲). از سوی دیگر بخش قُصبه النصار (اروندکنار) که در ساحل شرقی اروندرود و در ورودی اروندرود به خلیج فارس واقع شده به فعالیت کشاورزی مردم و از آن جمله کشت خرما، شرایط مساعدی را بخشیده بود (سیادت، ۱۳۷۴: ۳۲۰)، چراکه محصول خرما از محصولات عمده و اصلی ساکنان حوضه اروندرود به حساب می‌آمد و از محصول آن نه تنها برای خوردن بلکه به منظور امرارمعاش ساکنان نیز استفاده می‌شد؛ به‌عنوان مثال شغل‌های خانگی چون حصیربافی و ساختن جاروی دستی با استفاده از لیف خرما، از فعالیت‌هایی بودند که توجه ساکنان را به سوی خود جلب کرده بود و باعث اهتمام اهالی ساکن اروندرود به عرضه و فروش محصولات ساخت دست از محصول خرما شده بود، چنان‌که در عهد بنی‌کعب، ثروت عمده حاکمیت محلی آنها از طریق نخل‌پروری و صادر کردن محصول خرما به کشورهای دیگر تأمین می‌شد.

۳. شهر شادگان حوضه رود جراحی - کارون

وجود رودهای کارون، کرخه، جراحی و زهره سبب شده بود تا مردم به کشاورزی روی آورند. عمده‌ترین محصول مناطق جنوبی، خرما بود که به دلیل وجود نخلستان‌های وسیع بر حاشیه رودهای اروندرود و بهمنشیر همچنان استفاده از جزر و مدی

وجود داشته که دلیل بر مجاورت شهر با هور بوده است (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۲۴۸).

آبیاری بوده است (سعیدی نیا، ۱۳۹۲: ۹۲). در واقع قلب اقتصاد بنی‌کعب ناحیه کارون، بین خرمشهر و اهواز از طرف جنوب با خلیج فارس و اروندرود از طرف غرب با رود کارون و از شمال با قلمرو طایفه باوی حفظ می‌شد (انصاری، ۱۳۷۷: ۳۵) که محل زراعی مهمی بود و زمینی به مساحت ۱۶۰۰ هکتار را دربر می‌گرفت که خاکی حاصلخیز و آب فراوانی داشت و یکی از محصولات آن کشت می‌شد درخت خرما بود (جمعی از مؤلفان، ۱۹۸۹: ۱۱). صادرات خرماي خرمشهر واقع در ملتقای کارون و اروندرود، در رأس خلیج فارس، بندر بزرگ کشتیرانی برای تجارت خارجی بود که به مقدار فراوان صادر می‌شد (انصاری، ۱۳۷۷: ۴۰). در دوره شیخ خزعل نیز بخش عمده تجارت خارجی از بندر خرمشهر انجام می‌شد که یکی از محصولات کشاورزی آن خرما بود که از مهم‌ترین محصول صادراتی محسوب می‌شد (قیم، ۱۳۹۲: ۳۲۴). در روزگار شیخ خزعل، وضعیت تجاری منطقه خوزستان هماهنگ نبود و تجارت در خرمشهر و آبادان بیشتر فعالیت داشت و در بقیه مناطق کمتر بود (عزیزی بنی‌طرف، ۱۳۷۹: ۲۳) این در حالی است که شیخ خزعل در خرمشهر تاجری بود که ثروت خود را از راه فروش خرما به خارج و دریافت عوارض گمرکی کسب کرده بود (همان: ۲۲).

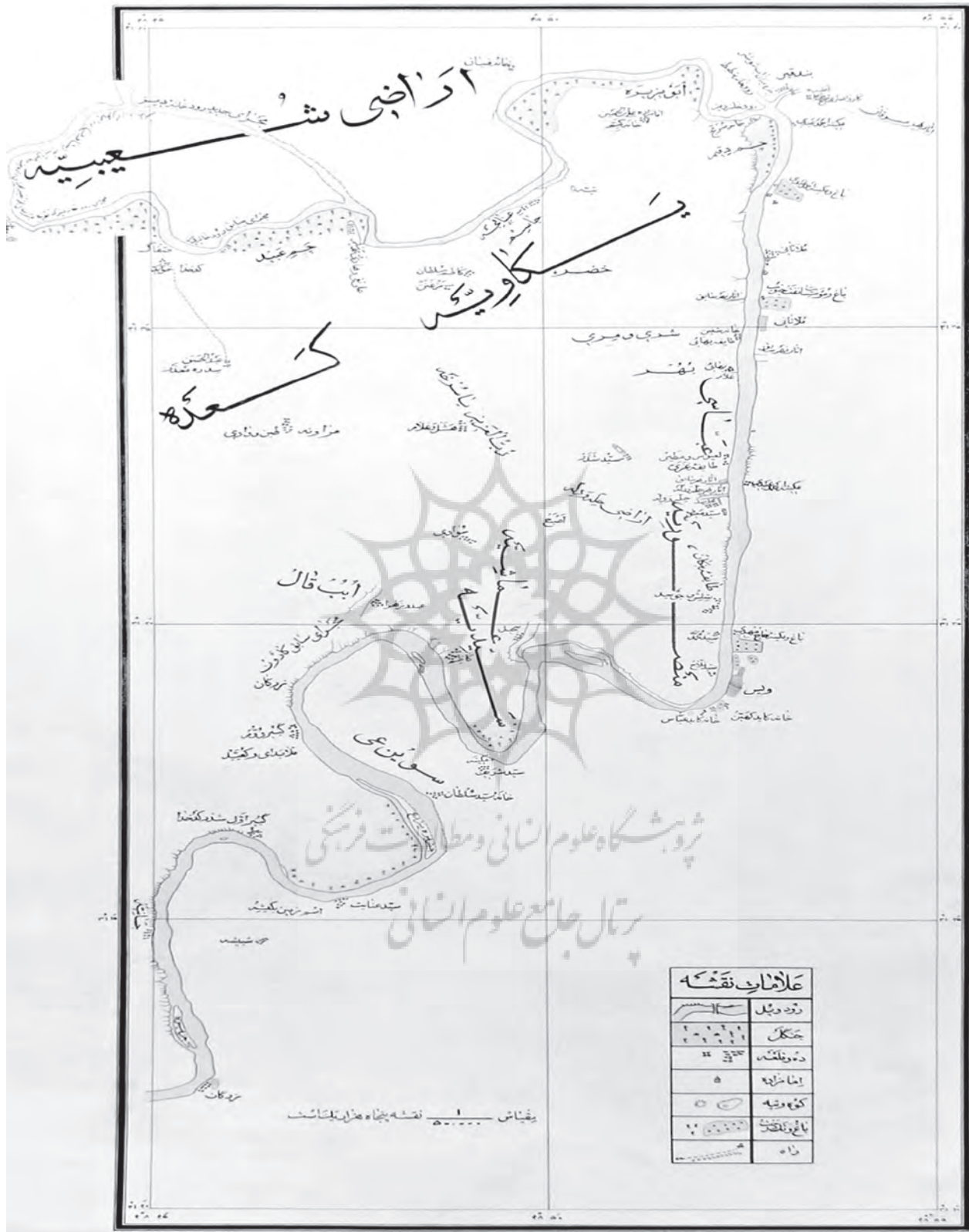
۲. شهر آبادان و حوضه اروندرود

در شهر آبادان در دوره بنی‌کعب، بعضی از تیره‌های عشیره نصار، قبیله یکجانشینی را تشکیل می‌دادند که در منطقه قُصبه از جزیره آبادان سکونت داشتند. آن‌چنان که مورخان در این زمینه نگاشته‌اند، یکی از راه‌های امرارمعاش این تیره، از طریق نخل‌پروری به عمل می‌آمد (انصاری، ۱۳۷۷: ۳۳). شهر آبادان و قُصبه جزء مناطقی بود که مستطیل غربی آنها به اروندرود و خط سرحدی عراق و مستطیل شرقی آن به خور موسی^۱ و خور دورقستان^۲ و

۱. ورودی دریا هنگامی که از اواخر ناحیه شمالی در ناحیه شرق اروندرود بگذرد، موقع خور موسی است (نورس و رووف، ۱۹۸۲: ۳۲).

۲. دورقستان در کنار دو شهر سلیمانان و شامان، در نزدیک شهر گبان (قبان) بوده است (اقتداری، ۱۳۵۹، ج ۳: ۶۹۴) و هوری هم به این نام

نقشه رود کارون و اراضی متصل به آن (کریمان سردشتی، ۱۳۹۶: ۸۳).

فعال بوده است^۱ و آمادگي كامل آن در عهد ناصرالدين شاه قاجار نماسان تر بود (ميريان، ۱۳۵۲: ۴۰۲). بندر خرمشهر سابقاً با اسكله‌اي سرتاسري به طول ۱۳۶۰ و به عرض ۳۲/۵ متر و ظرفيت لنگر انداختن ۹ كشتي غول پيكر را دارا بود كه تخليه حداقل ۴ هزار و حداكثر ۶ هزار تن كالاي عمومي در روز از طريق اين بندر به عمل مي آمد (افشار سيستاني، ۱۳۶۹: ۲۷۰). رونق بندر خرمشهر از جنبه صادرات به حسن معامله و ايجاد رابطه بني كعب با كشورهاي خارجي در بخش تجاري و برآورد مناسب محصولات كشاورزي از جمله محصول خرما مربوط مي شد كه به صادرات آن اهتمام مي گشت. كشورهاي خريدار آن، كشورهاي حاشيه خليج فارس از جمله كويت بود (قيم، ۱۳۹۲: ۳۶). در خصوص جنبه تجاري و صادراتي بودن محصول خرما^۲ در عهد بني كعب، اين محصول در خوزستان، شامل محدوديت صادرات نمي شد، به اين دليل كه شمار متقاضيان خريد اين محصول فراوان بودند (انصاري، ۱۳۷۷: ۱۶۲؛ سعدي نيا، ۱۳۹۲: ۱۸۷). در اين خصوص حسين خلف شيخ خزعل در كتاب تاريخ الكويت سياسي مي نويسد:

«روزي شيخ مبارك الصباح امير كويت از شيخ خزعل درخواست كرد كه از ناحيه قصبه آبادان و منيوحي خرما به كويت صادر كنند. كارگزار شيخ خزعل در ناحيه قصبه حاج سلطان بود. شيخ به او دستور داد تا از خرماي ناحيه قصبه و منيوحي ۲۲۹۹۹ من، به كويت صادر كند تا در اختيار شيخ مبارك الصباح قرار گيرد» (حسين خلف، ۱۹۶۲: ۲۵۳-۲۵۴).

در سال ۱۸۹۴ م. خرماي ناحيه قصبه در جزيره آبادان توسط نمايندگان شيخ مزعل به ميزان ۱۹۰۰ خرص، برآورد شد كه اين ارزيابي مقدار ۳۰۰ خرص نسبت به سال ۱۸۹۳ م. افزايش نشان مي دهد كه مجموع حجم صادراتي آن، افزون بر ۲۱۹۵ تن مي شد (انصاري، ۱۳۷۷: ۱۶۹). اين حجم خرما تا پيش

دريا و وجود شبكه‌هاي آبياري سنتي بر ساحل رودهاي مزبور، كاشت درخت خرما و برداشت محصول خرما با نيروي كار كمتر امكان پذير بود. همچنين نخلستان‌هاي فلاحيه (شادگان) بر ساحل رود جراحی و نخلستان‌هاي ساحل راست و چپ كارون از خرمشهر تا اهواز از منابع اصلي توليد خرما بودند. در اين مناطق خرما محصول اصلي محسوب مي شد (قيم، ۱۳۹۲: ۳۲۰-۳۲۱). شيخ سلمان بني كعب، به روستاي فلاحيه (شادگان) توجه خاصي داشت و آن را به شهر تبديل نمود و مركز حكومت خود را در آنجا قرار داد كه در خوزستان، اين دوره از نظر كشت و فروش محصول خرما، در آمد زيادي را به دست مي آوردند (سرافرازي، ۱۳۹۳: ۲۹۸). شهر فلاحيه (شادگان)، مديون بنيان گذار خاندان چعب (شيخ سليمان) است. اين شهر كه نخلستان‌هاي آن، بر ساحل رود جراحی قرار داشت (قيم، ۱۳۹۲: ۳۲۱) به خاطر خرماي فراواني كه در آن محل به دست مي آمد، شهرت فراواني يافت و محصول آن به استان‌هاي كشور و همين طور كشورهاي حاشيه خليج فارس صادر مي شد (كروسينسكي، ۱۳۶۹: ۳۲۴). از مهم ترين محصولات دائمي زير كشت شهرستان شادگان، عمدتاً خرما بود. غير از شادگان، شهرهاي استان خوزستان مانند بهبهان، ماهشهر، رامهرمز، شوشتر، دزفول، شوش و سوسنگرد نيز از مناطقي بودند كه خرما در آنها به مقدار كم، كشت و توليد مي شد. دليل اين كم محصولي و توسعه نيافتن اين مناطق، شرايط اقليمي خاص اين مناطق بود، هرچند، نخلستان‌هاي پراكنده در بعضي از مناطق مستعد اين شهرستان‌ها ديده مي شد، ولي از نظر سطح زير كشت و توليد، اهميت اقتصادي زيادي نيافتند (هاشم پور، ۱۳۷۸: ۲۷۸-۳۱۰).

صادرات خرما از بندر خرمشهر به كشورهاي حاشيه خليج فارس

بندر خرمشهر اولين بندر ساحلي كارون به شمار مي آمد كه در جهت راست اين نهر و در محل سابق بندر بيان ايجاد شده بود (سعدي نيا، ۱۳۹۲: ۲۷) اين بندر در اوائل قرن ۱۳ هجري و در عهد محمدشاه قاجار در كناره رودخانه اروندرود و كانال عضدي بنيان شد كه حدود ۱۲ سال، بندري مجهز و

۱. در برخي از منابع كشورهاي حاشيه خليج، بندر خرمشهر از نظر تجاري پراهميت قلمداد شده و از نظر اقتصادي توسعه اين بندر به زمان حاج يوسف بن مرداو از شيوخ بني كعب در سال ۱۸۱۲ م. منسوب شده است (كريم اللامي، ۱۹۸۵: ۲۴).

۲. در همين زمينه، جهانگرداني چون شاردن و تارونيه كه در عهد صفويه به ايران آمده بودند از محصول خرما در خوزستان به عنوان محصول عمده توليد و كالاي صادراتي كشاورزي تعريف کرده اند (شاردن، ۱۳۵۰: ۱۳-۱۴؛ تارونيه، ۱۳۶۳: ۶۰۲).

جدول ۱- آمار صادرات خرما، ۱۸۹۰-۱۹۱۲

سال	قیمت	مقدار: تن	ارزش: لیره
۹۱/۱۸۹۰	ناچیز	۵,۳۲۷	۲۷,۷۵۷
۹۲/۱۸۹۱	ناچیز	۱,۱۳۰	۴,۴۷۹
۹۳/۱۸۹۲	هر ۱۶۰ پوند ۵ لیره	۱,۲۱۷	۴,۹۷۳
۹۴/۱۸۹۳	هر ۱۶۰ پوند ۳/۴ تا ۵ لیره	۲,۶۴۲	۸,۱۲۰
۹۵/۱۸۹۴	هر ۱۶۰ پوند ۲ لیره	۲,۱۹۴,۵	۳,۰۸۵
۹۶/۱۸۹۵	هر ۱۶۰ پوند ۳/۹ لیره	۱,۴۹۲	۴,۲۶۵
۹۷/۱۸۹۶	هر ۱۶۰ پوند ۵/۱۰ تا ۷/۱۰ لیره	۲۵۳	۱,۹۶۸
۹۸/۱۸۹۷	هر هندردویت ۴/۳ روبیه	۱,۴۵۳	۶,۵۶۲
۹۹/۱۸۹۸	هر هندردویت ۵ تا ۹-۳ روبیه	۱,۰۲۹,۲	۷,۷۶۷
۱۰۰/۱۸۹۹	هر ۱۵۴ پوند ۱۲ تا ۱۷ قران	۲,۴۷۹	۳,۳۳۸
۱۰۱/۱۹۰۰	هر ۱۶۸ پوند ۵/۸ لیره	۲,۵۸۳,۸	۱۳,۱۵۷
۱۰۲/۱۹۰۱	هر ۱۶۸ پوند ۱۰/۳ تا ۱۰/۶ لیره	۳,۶۹۱	۱۸,۱۷۹
۱۰۳/۱۹۰۲	هر ۱۶۸ پوند ۴ تا ۶/۴ لیره	۴,۶۷۴,۵	۱۶,۴۴۱
۱۰۴/۱۹۰۳	ناچیز	۱,۹۵۲,۴	۱۹,۰۴۱
۱۰۵/۱۹۰۴	هر ۱۶۸ پوند ۴/۵ لیره	۲,۲۵۴,۲	۱۹,۰۵۱
۱۰۶/۱۹۰۵	هر ۱۶۸ پوند ۴/۵ لیره	۲,۳۴۳,۲	۱۹,۰۶۱
۱۰۷/۱۹۰۶	هر ۱۶۸ پوند ۴ تا ۵/۸ لیره	۱,۶۳۲,۷	۷,۱۱۷
۱۰۸/۱۹۰۷	هر ۱۶۸ پوند ۲ تا ۷/۲ لیره	۱,۸۰۱,۳	۸,۳۸۱
۱۰۹/۱۹۰۸	هر ۱۶۸ پوند ۶/۸ لیره	۴,۳۴۴,۲	۲۵,۰۲۴
۱۱۰/۱۹۰۹	ناچیز	۳,۹۱۹,۵	۲۱,۰۰۰
۱۱۱/۱۹۱۰	ناچیز	۳,۵۰۷,۸	۲۱,۴۲۱
۱۱۲/۱۹۱۱	ناچیز	۶,۳۰۳	۲۶,۰۹۷
۱۱۳/۱۹۱۲	ناچیز	۳,۱۷۷	۱۴,۹۶۸

منبع: (انصاری، ۱۳۷۷: ۱۶۵)

می‌شد. در اوایل سال ۱۸۹۰ م. تعداد نخل‌های این شهر در حدود یک میلیون اصله پنج تا هفت ساله و سود هر نخل ۳ روبیه بود که قیمت صد اصله نخل به ۲۰ پوند در سال می‌رسید (سعیدی‌نیا، ۱۳۹۲: ۹۱). این مطلب گویای وجود فراوانی نخلستان و نخل‌پروری و همچنین رونق روابط تجاری حاصل از صادرات خرما است که حتی در شرایط بحرانی نیز، به رفع موانع اقتصادی و گسترش همکاری با کشورهای حاشیه خلیج فارس که در حال تعامل با شیخ خزعل بودند، صورت می‌گرفت (انصاری، ۱۳۷۷: ۱۴۷). این امر بیش از همه به کوشش بنی‌کعب به مسئله عمران و آبادانی زمین و امرارمعاش از طریق آن تعلق دارد. چراکه بنی‌کعب پس از مهاجرت به خوزستان، به آباد کردن اراضی آن همت کردند؛ کانال‌هایی را از رود کارون منشعب و به سرزمین‌های خود متصل کردند، افزون بر این، با ساخت سدی بر روی رود کارون باعث شدند

از سال ۱۸۹۰ م. ۵۳۴۷ تن به ارزش ۲۷۵۷۵ لیره استرلینگ به کشورهای حاشیه خلیج فارس صادر می‌شد (جدول ۱). در واقع شیخ مزعل سالانه ۵۰۰۰ تن از ناحیه قُصبه آبادان خرمای صادراتی برداشت می‌کرد (انصاری، ۱۳۷۷: ۱۶۹). ادامه این حجم صادرات خرمای خوزستان در عهد برادرش شیخ خزعل نیز، از طریق بندر خرمشهر به‌عنوان بخش عمده تجارت خارجی صادر می‌شد که از مهم‌ترین محصول صادراتی به‌شمار می‌آمد (قیم، ۱۳۹۲: ۳۲۴). در حقیقت خرمای صادراتی خوزستان در دوره بنی‌کعب، به‌گونه‌ای بود که حجم صادرات آن در زمان شیخ خزعل گسترش پیدا کرد و مشتری این محصول بیشتر کشورهای حاشیه خلیج فارس و دریای عمان مانند امارات، کویت، قطر، عمان، عربستان و دیگر جزایر در خلیج فارس بودند. اسناد تاریخی گویای این حقیقت است که بخش عظیمی از ثروت طائفه بنی‌کعب به‌خصوص در عهد شیخ خزعل از کار نخل‌پروری و توجه به صادرات خرمای آن به دست آمده بود و این فواید از سوی حکومت‌های محلی کارون، هویزه، جراحی و فلاحیه مدیریت می‌شد که سالیانه ۲۰۰ هزار تومان از نخلستان‌های خرمشهر و جزیره الخضر آبادان به دست می‌آمد (قیم، ۱۳۹۲: ۳۶؛ میریان، ۱۳۵۲: ۳۴۳). کسروی در خصوص رونق تجارت خرما در عهد شیخ خزعل چنین آورده است:

«چنان‌که در خوزستان مشهور است شیخ خزعل از مردم پنج تا شش برابر مالیات دریافت می‌کرد و کسانی که در کارهای شیخ دست داشته نیک می‌دانند که سالانه از این رهگذر چه پول‌هایی به دست او می‌آمد. گفته‌اند در پاره سال‌ها از فروش خرما صد هزار لیره انگلیسی یا بیشتر سود می‌برد. خود شیخ روزی از انبوهی حاصل خرما سخنی به میان آورده می‌گفت: «در هندوستان مرا ملک التمر می‌نامند» (کسروی، ۱۳۸۴: ۲۶۲).

به همین دلیل اقتصاد مبتنی بر محصول خرما سرمایه اصلی دست‌یابی بنی‌کعب به ثروت را فراهم کرده بود و بیشتر صادرات با کشورهای حاشیه خلیج فارس به این محصول اختصاص داشت. محصول اصلی زمین‌های کشاورزی شهر خرمشهر عمدتاً خرما بود که از هر نوع نخل در آنجا کشت

با کشورهای حاشیه خلیج فارس را فراهم آورد. در واقع نفوذی که بنی کعب بر اراضی خوزستان و همین طور بر قسمت‌هایی از کرانه خلیج فارس داشتند، پس از گشایش راه کشتیرانی رود کارون، تغییر قابل توجهی در مسیرهای تجاری و بازرگانی به وجود آمد که باعث توسعه صادرات خرماي خوزستان و امکان تجارت با خارج از طرف شهر خرمشهر با کشورهای حاشیه خلیج فارس را تسهیل نمود. از نظر مدیریت اقتصادی نیز می‌توان آن را به‌عنوان گذر از اقتصاد معیشتی به سوی اقتصاد تجاری با بازارهای کشورهای حاشیه خلیج فارس توصیف کرد. بدین ترتیب با توجه به نفوذی که بنی کعب در حوضه خلیج فارس داشت، دامنه صادرات خرماي خوزستان در دوره شیخ مزعل و شیخ خزعل به کشورهای حاشیه خلیج فارس از طریق بندر خرمشهر توسعه پیدا کرده بود.

منابع

- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۶۹). نگاهی به خوزستان. تهران: انتشارات نشر بلور.
- اقتداری، احمد. (۱۳۵۳). دیار شهریاران. ج ۱. تهران: سلسله انتشارات انجمن تاریخی.
- اقتداری، احمد. (۱۳۵۹). دیار شهریاران. ج ۳. تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- امام شوشتری، محمدعلی. (۱۳۳۱). تاریخ جغرافیایی خوزستان. تهران: موسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- انجم‌روز، عباس. (۱۳۷۳). خرماستان ایران. تهران: چاپخانه دیبا.
- انصاری، مصطفی. (۱۳۷۷). تاریخ خوزستان. ج ۳. تهران: نشر شادگان.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. (۱۳۰۸). جغرافیای تاریخی ایران. ترجمه حمزه سردادور. تهران: انتشارات اتحادیه تهران.
- بکر، عبدالجبار. (۱۴۲۲ ق.). نخله التمر. بیروت: [بی‌نا].
- بهار، محمدتقی. (۱۳۶۳). تاریخ مختصر احزاب سیاسی انقراض قاجار. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- تارونیه، ژان باتیست. (۱۳۶۳). سفرنامه. ج ۳. تهران: انتشارات سنایی.
- ثابتی، حبیب‌الله (۱۳۵۵). جنگل‌ها، درختان و درختچه‌های ایران. تهران: وزارت کشاورزی و منابع طبیعی.

تا آب کافی به نهر همیلی (نام گذشته نهر خین) و کانال‌های دیگر وارد شود (صدای، ۱۳۷۹: ۱۶). سپس به کار زراعت بر روی زمین پرداختند و خرما از جمله محصولاتی بود که به توسعه آن توجه وسیعی داشتند، چنانچه در منازل بسیاری از کعبیان باغ‌های درخت خرما تدارک دیده شده بود (حلو، ۱۹۷۰: ۱۷). این درختان پیرامون مسکن مالکان نخلستان را احاطه کرده بود و آبیاری آنها حاصل جزر و مد آب رودخانه و انشعاب آنها به داخل نخلستان بوده است (میران، ۱۳۵۲: ۳۴۹). در واقع، به‌غیر از شعبه نهری که در مصارف صنعتی مصروف و ۱۰ مایل بالاتر از خرمشهر به کارون سرازیر می‌شد، بقیه آب به آبیاری زمین‌های کشاورزی اختصاص داده می‌شد. نخلستان‌های خرما در آن موقع آن‌چنان انبوه بود که گفته می‌شد شهر فلاحیه شادگان قابل رؤیت نبود (فلور، ۱۳۹۰: ۱۲۴). با توجه به نفوذی که شیخ خزعل در این دوره بر اراضی خوزستان و همین طور بر قسمت‌هایی از خلیج فارس و کرانه داشت (سرافرازی، ۱۳۹۳: ۳۰۲)، از توجه به پرورش و صادرات محصول خرما و همین طور از اقداماتی مانند تجارت خارجی با کشورهای حاشیه خلیج فارس غافل نبود و این امر به‌وضوح به رشد صادرات محصول خرما در این دوره دلالت می‌کند.

نتیجه‌گیری

سرزمین بنی کعب از سواحل تاب تا تلاقی رودخانه کارون و اروندرود امتداد می‌یافت. این مناطق محل زراعی مهمی بود که زمین‌های آنجا خاکی حاصلخیز و آب فراوانی داشت و یکی از محصولاتی که در این مناطق کشت می‌شد درخت خرما بود. بنی کعب پس از ساکن شدن در این مناطق به فعالیت‌های عمرانی و کشاورزی به‌ویژه نخل‌پروری پرداختند و این زمینه‌ای برای فعالیت بنی کعب در جهت مشغول شدن به نخل‌پروری و صادرات محصول آن به نقاط دیگر بود. شیخ سلمان که به‌عنوان شخصیتی کاردان در بنی کعب شناخته شده بود، حکومت خود را از هندیجان در سرحد فارس تا آن سوی اروندرود گسترش داد و با استفاده از کشتی در اروندرود، کارون و خلیج فارس مقدمه تجارت خرما

- جمعی از مؤلفان. (۱۹۸۹). *الشیخ خزعل امیر المحمره*. چ ۲. بیروت: الدار العربیه للموسوعات.
- حلو، علی نعمه. (۱۹۷۰ م.). *المحمره مدینه و اماره عربیه*. وزاره الاعلام، مدیریه الاعلام العامه، دائره شوون العربی.
- دانایی فر، مطهره؛ تهرانی، فرهاد. (۱۳۹۵). معرفی نقشه‌های نجم‌الملک (میرزا عبدالغفار خان اصفهانی) در سفر خوزستان: اراضی محمره. فصلنامه علمی فنی هنری اثر. شماره ۶۹. ص ۹۱-۹۲.
- سرافرازی، عباس. (۱۳۹۳). نقش طایفه شیعه بنی‌کعب در رویدادهای خلیج فارس. تهران: نشر جهاد دانشگاهی واحد صنعتی امیرکبیر.
- سعیدی‌نیا، حبیب‌الله. (۱۳۹۲). *کشتیرانی کارون و تحولات سیاسی، اقتصادی خلیج فارس*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سیادت، موسی. (۱۳۷۴). *تاریخ جغرافیایی خوزستان*. تهران: موسسه چاپ و نشر آزان.
- شاردن، ژان. (۱۳۵۰). *سیاحت‌نامه شاردن*. چ ۲. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شیخ خزعل، حسین خلف. (۱۹۶۲ م.). *تاریخ الکویت السیاسی*. ج ۲. کویت: بین.
- صداوی، علیرضا. (۱۳۷۹). *تاریخ بنی‌کعب و ماجرای شیخ خزعل*. تهران: موسسه فرهنگی انتشاراتی آفرینه.
- طرفی، حمید. (۱۳۷۲). *المنیور و جهاد عشایر خوزستان*. اهواز: انتشارات خوزستان معارف.
- عزیزی بنی‌طرف، یوسف. (۱۳۷۹). *نسیم کارون*. تهران: انتشارات انجمن مطالعات اجتماعی و فرهنگی ایران.
- فلور، ویلم. (۱۳۹۰). *بنوکعب عشایر مرزنشین در جنوب خوزستان*. ترجمه مصطفی نامداری منفرد. تهران: نشر شادگان.
- قیم، عبدالنبی. (۱۳۹۲). *فرازوفرود شیخ خزعل*. تهران: انتشارات کتاب آمه.
- قیم، عبدالنبی. (۱۳۹۳). *تاریخ پانصدساله خوزستان*. چ ۲. تهران: شرکت انتشارات نشر اختران.
- کرزن، جورج ناتانیل. (۱۳۶۷). *ایران و قضیه ایران*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کروسینسکی، تادوزیودا. (۱۳۶۹). *ده سفرنامه*. تهران: انتشارات وحید.
- کریم اللامی، عبدالرحمان. (۱۹۸۵ م.). *الادب العربی فی الاحواز*. الجمهوریه العراقیه: منشورات وزاره الثقافه و الاعلام.
- کریمیان سردشتی، نادر. (۱۳۹۶). *نقشه تاریخی رود کارون و اراضی و نواحی خوزستان*. فصلنامه علمی فنی هنری اثر. شماره ۷۷. ص ۸۳.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۴). *تاریخ پانصدساله خوزستان*. تهران: انتشارات گوتنبرگ.
- گرانوسکی، ا.آ. (۱۳۵۹). *ایران از زمان باستان تا امروز*. ترجمه، کیخسرو کشاورزی. تهران: انتشارات پویش.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۲). *ایران از آغاز تا اسلام*. چ ۹. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- لوریمر، گوردون. (۱۳۹۰). *تاریخ خوزستان*. ترجمه محمد جواهرکلام. تهران: انتشارات زریاب.
- مانع، جابر جلیل. (۲۰۰۸ م.). *الاحواز الطبعه الاولی*. بیروت: الدارالعربیه، للموسوعات.
- مظفریان، ولی‌الله. (۱۳۸۳). *درختان و درختچه‌های ایران*. تهران: فرهنگ معاصر.
- میرعمادی، عبدالحسین. (۱۳۵۰). *خرما*. اهواز: نشر دانشکده کشاورزی دانشگاه جندی‌شاپور.
- میریان، عباس. (۱۳۵۲). *جغرافیای تاریخی خوزستان*. تهران: انتشارات موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- نجم‌الدوله، عبدالغفار بن علی محمد. (۱۳۴۱). *سفرنامه خوزستان*. تهران: چاپ محمد سیاقی.
- نوس، موسی کاظم؛ رؤوف، عماد عبدالسلام. (۱۹۸۲ م.). *اماره کعب العربیه*. الجمهوریه العراقیه: منشورات وزاره الثقافه و الاعلام.
- هاشم‌پور، محمد. (۱۳۷۸). *گنجینه خرما*. نشر آموزش کشاورزی.
- هرودوت. (۱۳۸۲). *تاریخ هرودوت*. ترجمه هادی هدایتی. ج ۱. چ ۲. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.